УРБАНИСТИК ЖАРАЁНЛАР ТАРИХИДАН
(Қадимги Чоч мисолида)

А.А.Ҳакимов

Мақолада қадимда ва ўрта асрларда Чоч воҳасининг Ўрта Осиёнинг бошқа тарихий-маданий вилоятлари қатори урбанизациялашган минтақага кириши тарихий манбалар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: *қадимги Чоч, урбанизация, Тошкент воҳаси, Бургулик (Бурканлик), Қовунчи маданияти, Даван-Фарғона, Қанғуй.*

В статье на основе исторических источников обосновано, что долина Чач в древности и в средние века входила, наряду с другими историко-культурными областями Средней Азии, в урбанизированный регион.

Ключевые слова: *Древний Чач, Ташкентский оазис, Бургулик (Бурканлик), культура Кавунчи, Давань-Фергана, Кангюй.*

On the basis of historical sources the article states that the valley of Chach oasiswas included into the urbanized zones in the Ancient and the Middle Ages, like the other historical-cultural provinces of Central Asia.

Key words: *Ancient Chach, Central Asia, urbanized, Oasis of Tashkent, Burguese (or Burkanese), Kavunchi culture, Davan-Fergana, Kanghuy.*

Қадимдан мусулмон Шарқида ўзининг тарихий-маданий тараққиёти билан машҳур, асосий ҳудудлари ҳозирги Тошкент воҳасидан иборат Чоч ўрта Сирдарё ҳавзасида жойлашган. Уч томондан Тяншань, Чотқол ва Қурама тоғ тизмалари билан ўралган ушбу воҳа Сирдарёнинг ирмоқлари – Чирчиқ ва Оҳангарондан сув ичувчи ҳосилдор ерлари ва боғлари билан шуҳрат қозонган. Тоғ ва тоғолди ҳудудларидаги яйловлар йил давомида ҳайдама ва ярим кўчманчи чорвачилик учун қулай, Чотқол ва Қурама тоғларидаги конлар олтин, қумуш, мис, темир ва бошқа қимматли маъданларга бой бўлган Яксарт-Сирдарё воҳасидаги ўтроқ халқлар қадимдан Фарғона водийси, Шарқий Туркистон ҳудудлари билан Буюк даштдаги кўчманчи қабилалар ўртасидаги маданий ва этник алоқаларда воситачи вазифасини ўтаган. Чоч ушбу алоқаларнинг энг фаол зонасида жойлашган.

Археологик тадқиқотлар кўрсатишича, сўнгги бронза ва илк темир давридаёқ Тошкент воҳасида кўчманчи чорвадорлар қўрғонлари билан бирга аҳолиси асосан ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган қишлоқлар ҳам пайдо бўлган. Оддий суғориш усулларидан фойдаланган бу аҳолининг маданияти дастлабки очилган қишлоқ номи билан Бургулик (Бурканлик) маданияти деб юритилади. Ҳозирги кунга қадар Чирчиқ ва Оҳангарон ҳавзаларида ушбу маданиятга оид 25 дан зиёд археологик ёдгорлик очиб ўрганилган [1.72-75]. Бургулик маданиятининг йирик қишлоқларидан бири Тошкентнинг жануби-ғарбий чеккасидаги Жун дарёси ирмоғи бўйида очилган Шоштепа ҳисобланиб, бу ерда ҳам суғорма дехқончилик учун қулай шароит мавжуд эди [2. 38-62].

Кўчманчи чорвадорлар маданияти тадқиқотчиларининг маълумот беришларича, милоддан аввалги VI-IV асрларга келиб Ўрта Осиёнинг шарқий районларидаги иқтисодий зоналарнинг кенгайиши билан боғлиқ ва чорвачилик хўжаликларининг иқтисодий ўсишига имкон яратган катта демографик ўсиш сак-усун қабилалари иттифоқининг кучайишига, уларнинг Ўрта Осиё халқлари билан алоқаларининг жадаллашувига сабаб бўлган эди.

Антик даврга келиб Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларини Александр Македонский босиб олиши, унинг ўлимидан сўнг Салавкийлар давлатининг пайдо бўлиши муносабати билан йирик сиёсий ўзгаришлар рўй берди. Антик давр тарихчилари Сирдарё-Яксартни ўтроқ аҳоли ва кўчманчилар ўртасидаги чегара сифатида изоҳлайдилар. Хусусан, Страбон маълумотларига кўра, “Яксарт суғдийлар ва кўчманчиларни ажратиб туради” [3].

Воҳанинг жануби-ғарбий қисмида, Тошкентдан 70 км узоқликда, Сирдарёнинг қирғоғида уч қатор ҳимоя деворлари билан ўралган йирик кўҳна шаҳар харобалари очиб ўрганилган. Тарихий-илмий адабиётларда бу кўҳна шаҳар Қанқа номи билан машҳурдир. Кўҳна шаҳарнинг энг қадимги асоси – майдони 6,5 гектар бўлган қалъаси эллинистик дунёда машҳур ҳарбий қурилиш услублари асосида бунёд этилган. Мустаҳкам қалъа деворлари табиий пойдевор (фундамент) устига тўғри бурчакли хом ғишт ва пахсадан қад кўтарган. Қанқанинг режавий тузилиши, ҳимоя иншоотлари милоддан аввалги IV-III аср Ўрта Осиёнинг Бақтриядан Хоразмгача бўлган деҳқончилик маданиятларининг эллинистик меъморчилигини эслатади [4.46-48]. Аммо эллинистик анъаналарнинг таъсири Чочда узоқ чўзилмаган ва мустаҳкам асосларга эга ҳам эмас эди.

Милоддан аввалги III аср охири – II асрда иқлим ўзгариши натижасида йирик дарёлар ва кўллар сувларининг камайиши Осиёнинг шимолий ва шарқий минтақаларида яйловлар учун курашларнинг кучайиши ва воҳага кўчманчилар ҳамда Яксартнинг қуйи оқимларидаги ўтроқ аҳолининг кириб келишига олиб келди. Аҳолининг катта гуруҳи ўзларининг кейинча фанда Қовунчи маданияти деб ном олган моддий маданияти билан Тошкент воҳасига кириб келади. Бу маданият Ўрта Осиёнинг шимолий районларига хос зироаткор-чорвадорларнинг меъморчилик анъаналарини ўзида акс эттирган, жумладан, урбанистик хусусиятга эга бўлган маданият эди.

Воҳа урбанистик жараёнлари билан шуғулланган тадқиқотчилар Қовунчи маданияти ривожини қуйидаги учта босқичга ажратадилар:

1. Қовунчи I – милоддан аввалги II – милодий I аср бошлари. Бу давр шимол ва жанубдан кириб келган қабилаларнинг ўтроқлашуви, иқтисодиётда деҳқончилик ва чорвачилик укладларининг шаклланиши, Қанқа доирасида урбанистик жараёнларнинг пайдо бўлиши билан характерланади.

2. Қовунчи II – милодий I аср бошлари – III асрнинг охири. Бу давр деҳқончилик иқтисоди, тоғ-кон ҳунармандчилиги, шаҳар маданияти, Чоч мулкининг ривожланиш даври саналади.

3. Қовунчи III – III аср охирлари - V аср. Чочнинг Қанқанинг вориси сифатида мустақил мулкка айланиш даври.

Археологик тадқиқотлар давомида Қовунчи маданияти белгилари Тошкент воҳасининг 100 дан зиёд қишлоқларида, 13 та шаҳар пунктларида, кўплаб кўмиш маросимига оид мажмуаларда аниқланган. Айниқса, Чоч мулкларининг Қанқа таркибига кириши урбанистик жараёнлар ривожи учун катта аҳамиятга эга бўлган. Маълумки, Буюк ипак йўлининг қадимги савдо йўналишлари, асосан, Ўрта Осиёнинг жанубидан ўтган [5.37-42]. Аммо Хан хонадони тарихи маълумотларига кўра, шимолий йўл Тяншань тоғлари орқали ғарбга – Даван, Қанғуй, Яншай ва Янцига олиб борган [6.150,184-186]. Айнан мана шу даврга келиб Қанқа йирик шаҳар сифатида шаклландики, савдо йўллари устида жойлашгани кўҳна шаҳар ривожи учун катта аҳамиятга эга бўлган.

Савдо-иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши Қанқанинг сиёсий таъсири ўсишига олиб келдики, бу давлат ўзининг гуллаб-яшнаган даврида Оролбўйидан жанубий Уралбўйигача бўлган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Қанқа ҳукмдорларининг қишки қароргоҳи бўлган Қанқа (Хитой манбаларида Юни) муҳим иқтисодий ва сиёсий марказ сифатида урбанистик белгиларни мужассамлаштирган пункт сифатида шаклланди.

Археологик манбаларнинг кўрсатишича, воҳадаги шаҳар марказлари, асосан, маданиятлар ва маҳсулот алмашувида воситачи вазифасини бажарган Сирдарё бўйлаб шаклланган. Мисол учун, пойтахт Қанқадан жанубда, Сирдарё қирғоғида, савдо йўлидаги Тошкент мулкларига ўтувчи муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган кечувни назорат қилувчи йирик қалъа – Банокат пайдо бўлади. Шаҳарнинг тўртбурчак режавий тузилиши, ички йўлаклари бўлган икки қаторли қалъа девори ҳимоя иншоотлари ва девор олди хандақлар антик давр меъморчилиги билан муштараклик касб этган. Банокатдан жануброқда, айнан Сирдарё қирғоғида яна бир кўҳна шаҳар – Далварзинтепа харобалари очилганки, у ердан бир гуруҳ қадимги Чоч тангалари топилган. Бу кўҳна шаҳар Даван – Фарғонага борувчи кечув жойида жойлашган [7].

Воҳа иқтисодий салоҳияти кучайганини шунда ҳам кузатиш мумкинки, антик даврнинг охирларига келиб пойтахт Қанқадан шарқий томонда, Чотқол ва Қурама тоғлари адирларида фойдали қазилмалар қазиб олиш бошланган. Чунончи, Кучбулоқда олтин, Лашкеракнинг ғарбий қисмида кумуш, Шавозсойда темир, Унгурликонда ферузани қайта ишловчи конлар очилган. Бу даврга келиб воҳада шаҳар пунктлари тизими шаклланадики, бунинг бир қатор сабаблари бор эди.

Оҳангарон воҳасидаги тоғ-кон бойликларини қайта ишлаш муносабати билан тоғлар этакларида бир неча шаҳар марказлари пайдо бўлади. Тункет, Туккет, Намудлиғ, Кухисим каби шаҳарлар металл хом ашёси эритиш ва қайта ишлов бериш билан боғлиқ эди. Бу шаҳарлар ўрта асрларга келиб янада ривожланади, улардан бири – Тункент мустақил вилоят бўлмиш Илоқнинг пойтахтига айланади.

Шаҳарларнинг яна бир гуруҳи айнан воҳа зонасида шаклланадики, бу милодий I-II асрларда Чирчиқ дарёси воҳасидаги ва кўчманчи дашт чегараларидаги ерларнинг жадал ўзлаштирилиши билан боғлиқ. Бу ҳудудларда шаҳарлар ва қишлоқлар шаклланиб, уларнинг нисбатан қадимгироқ гуруҳи Солар, Жун, Кўлқудуқ каби каналларнинг табиий ирмоқлари бўйларида пайдо бўлган. Юқорида эслатилган ва Бургулик маданияти сўнгги даврида ҳам мавжуд бўлган Шоштепадан шарқда Кугаиттепа, Мингўрик, Тавкаттепа, Бўзғонтепа кабилар бунёд этилган. Улардан нисбатан йириги Солар бўйидаги Мингўрик ҳисобланади. Шаҳарнинг майдони даставвал унча катта бўлмасдан, кейинчалик 35 гектаргача кенгаяди. Кўҳна шаҳарнинг тадқиқотчилар томонидан очилган меъморий режаси тантанали маросимлар жойи, тураржойлар, диний иншоотлардан иборат бўлиб, улар пахса ва ўлчамлари Қовунчи маданий қурилишларига хос бўлган ғиштлардан бунёд этилган [8.96].

Қовунчи II даврининг охирларига келиб шаҳар ва қишлоқлар жадал ривожланди. Уларнинг шаклланишига турли меъморчилик анъаналарининг таъсири кузатилди. Айнан шу даврга келиб воҳанинг “Чоч” деган номи пайдо бўлиб, у Хитой манбаларида “Ши”, “Чжеши“ шаклида эслатилади. “Чоч” атамасининг маъноси турлича талқин этилади.

Воҳа тарихи бўйича узоқ йиллар самарали тадқиқотлар олиб борган академик Ю.Ф.Буряковга кўра, атама хитойча “ши” - “тош” сўзидан келиб чиққани боис “тош қалъа”, “тош йўл”, “тош дарвоза” каби маънолар чиқариш у қадар асосли эмас. Чунки воҳада на тош деворлар, на тош йўллар ва на тош иншоотлар аниқланмаган. Қадимги турк тилида эса “чоч” сўзи “қимматбаҳо тош” деган маънони беради. Милодий биринчи асрлардан бошлаб Чотқол ва Қурама тоғларидан олтин, кумуш, темир ва, айниқса, қимматбаҳо феруза тошлари қазиб олингани этиборга олинса, “чоч” сўзи “тош қалъа” эмас, балки, “қимматбаҳо тош ўлкаси”, аниқроғи, “феруза ўлкаси” деган маънони бериши мумкин [9.101-130]. Назаримизда, ушбу таклиф илмий жиҳатдан анча асослидир.

Қанқа давлатининг инқирозга учраши билан Чоч тарихида янги босқич бошланади. Милодий III-IV асрларда навбатдаги экологик зарба бошланиб, у Чоч, Қашқадарё, Зарафшон воҳаларига кўчманчи қабилаларнинг оммавий кўчишига олиб келди ва бу ҳудудларда мустақил мулклар шаклланди. Айрим ёзма манбалар бу даврдаги Чочни “қадимги Қанқа вариси” сифатида изоҳлайдилар. Бу даврдаги шаҳарлар тараққиёти ҳам Чочнинг мустақил равишда ривожидан далолат беради.

V асрда Чоч Ўрта Осиёнинг катта қисмидаги кўчманчилар районлари ва урбанизациялашган воҳаларни ўз ичига олган Эфталитлар давлати таркибига кирган эди. Чоч ҳукмдорлари шимолий ҳудудларидаги Фарғона ва Чоч мулкларига даъвогар Эрон сосонийлари билан муваффақиятли курашлар олиб бордилар.

Қанқанинг вориси, мустақил мулк сифатида Чоч Эфталитлар давлати таркибида ўзининг иқтисодий ҳаёти, савдо-сотиғи ва маданий алоқаларининг фаол ривожланишини давом эттиради. Манбаларнинг маълумот беришича, бу даврда чочликлар арпа, буғдой, тариқ каби маданий экинлар экиб, жангларда ҳам иштирок этадиган отлар етиштирганлар.

Воҳада суғорилиш иншоотлари тизимининг янги кўринишлари шакллана бошлайди. Чирчиқ сув тизими ҳавзасида йирик Зах канали қазилиб, унинг бошида кейинчалик шаҳарга айланган Паргуш қалъаси бунёд этилади. Солар, Жун, Куркулдиқ ва ўнг қирғоқ Чирчиқдаги Хонариқ каби каналлар табиий ирмоқларга айланиб [10.13-14], улар бўйларида шаҳар қалъалар қад кўтаради.

Тарихий манбалар ва моддий маданият буюмлари Чоч аҳолисининг мафкуравий маданияти ва диний ҳаёти ҳақида бой маълумотлар беради. Хитой манбалари Чоч аҳолисининг, хусусан, ҳукмдорлар ва амалдорларнинг ибодат ва топиниш маросимлари ҳақида маълумот берса [6.272-273,282], археологик манбалар уларни яна бир марта тасдиқлайди. Ўрта Осиёнинг бошқа кўпчилик тарихий-маданий вилоятларида бўлгани каби, Чочда ҳам аждодларга топиниш оловга топиниш билан боғланиб келган.

Хуллас, қадимги ва ўрта асрлардаги Чоч воҳаси Ўрта Осиёнинг бошқа тарихий-маданий вилоятлари қатори урбанизациялашган минтақага кириши илмий жиҳатдан тўла асосланган, урбанистика фанидаги бу ютуқлар Тошкент шаҳрининг қадимий тарихга эга эканлигини исботлайди.

Адабиётлар:

1. Буряков Ю.Ф. К истории урбанистических процессов Древнего Чача // Древняя и средневековая урбанизация Евразии и возраст города Шымкент.-Шымкент, 2008.- С.72.

2. Филанович М.И. Ташкент: зарождение города и городской культуры.- Т.: Фан, 1983.- С. 38-62.

3. Страбон. География в XVII книгах (Пер. и коммент. Г.А. Стратановского).- М.: Наука, 1964.

4. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса.- Т.: Фан, 1982.- С.46-48

5.Пьянков В.И. Средняя Азия в античной географической традиции. Источниковедческий анализ.- М., 1997.- С. 37-42.

6. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2.- М.: Л., 1950.- С.150, 184, 186.

7. Буряков Ю.Ф. О локализации Древнего Хаса // Материалы по истории Узбекистана.- Т., 1966.

8. Буряков Ю.Ф. К исторической топографии средневекового Илака // СА.- 1972.- № 2.- С. 48-53; Древности Ташкента.- Т.: Фан, 1976.- С. 49-52; Алимова Д.А., Филанович М.И. История Ташкента (с древнейших времен до наших дней).- Т.: Фан, 2007.- С. 96.

9. Буряков Ю.Ф. Чач в свете новых письменных и археологических источников // Қадимги Ўрта Осиё тарихидан лавҳалар.- Т., 2008. С. 101-130.

10. Дадабаева Г. История орошения правобережной части Чирчикской дельты (с древнейших времен до начала XVIII в.): Автореф. дис... канд. ист. наук.- Т., 1974. С. 13-14.

Андижон давлат университети,
2016 йил 21 январда қабул қилинган
(Тақризчи: доц. С.Ҳошимов)